

UOT 821

RƏSUL RZA YARADICILIĞINDA SƏTİRALTI MƏNA ÇALARLARI

BAYRAMOVA GÖZƏL AZƏR qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant**e-mail: sdu.elmihisse@mail.ru**Açar sözlər: poeziya, sətiraltı, fakt, final, bəşəri dəyərlər.*

Rəsul Rza poeziyası milli olduğu qədər də ümumbəşəri bir poeziya faktıdır. Şairin yaradıcılığına xüsusi monoqrafiya həsr edən professor Gülrux Əlibəyova vaxtilə obyektiv bir qənaətə gələrək yazırdı: «Orijinal bir sənətkarın bəşəri məzmun daşıyan yaradıcılığını konkret ədəbi təsirlə məhdudlaşdırmaq doğru deyil. Bu yaradıcılıq hər şeydən əvvəl, sənətkarın bədii təfəkkürünün vüsətilə əlaqədardır. Məzmundan və həyat faktından asılı olaraq Rəsul Rza səciyyəvi milli forma olan qoşma və aşıq poeziyasından tutmuş, ən müasir qafiyəsiz, dəqiq ritimli, poetik nəsrə bənzəyən şeirlərə qədər poetik konstruksiyaların, demək olar ki, bütün formalarından istifadə edir [2.5].

Həyatda, cəmiyyətdə, daha geniş miqyasda götürüldükdə beynəlxalq aləmdə baş verən elə ziddiyyətli və qarşıdurmaya gətirib çıxaran hadisə və olaylar var ki, ona birbaşa münasibət bildirmək, bədii mətnə onun antihumanist mahiyyətini bütün ciddiyyəti ilə ifşa etmək mümkün olmur. Belə məqamlarda güclü ilə gücsüzü, haqlı ilə haqsız təbiətdəki hadisələr fonunda təsvir etmək daha məqsədəuyğun və məqbul sayılır, burada hədəf seçilən ünvanlar dəqiq görünür, niyyətlər və məqsədlər heç də diqqətdən yayınmır. Bu mənada Rəsul Rzanın «Namərdlik» adlı şeirində təsvir olunan hadisələr heç də ov səhnəsini yada salmır. Söz yox ki, şair burada ovun da kişilik və insanlıq normaları ilə həyata keçirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir. Sürətlə silahlanma, hökmranlıq iddiaları ilə yaşayan dövlətlərin dünyaya ağalığ etmək cəhdləri bu şeirin əsas ideya-məzmun planında dayanan mətləb və xüsusiyyətlərdən xəbər verir. Dünyanın göz yaşını, günahsız axıdılan insan qanlarını ceyranın şəxsində ustalıqla təqdim etmək şeirdə ictimai məzmun aşılaman mühüm xüsusiyyətlərdən biridir. Burada təbiətə, təbiətdəki canlı varlıqlara divan tutulmaqla, ayrı-ayrı dövlətlərin və ölkələrin bir-biri ilə qarşıdurmaya, ölüm-dirim mübarizəsinə qalxması səhnəyə gətirilir. Sürətli maşınla, odlu silahla qovularaq yaralanan ceyranın aqibəti təsvir olunan epizodlar doğrudan-doğruya insanları düşünməyə, hər atacaqları addım üçün məsuliyyət və cavabdehlik daşımağa bir çağırış kimi səslənir:

*... Asqırıb dayandı maşın.
Ceyran qırıq qolunun üstünə
qoyub başını, uzanmışdı.
Böyrü qalxıb-enirdi,
körüük kimi.
Tüfəngli
sol əliylə papağını
itələyib qaşlarının üstünə
yaxınlaşdı ovuna.
Ceyran tərpanmədi.
Məlul-məlul baxdı ona
ceyranın qara gözləri
ikiqat böyümüşdü [3, 48].*

Ceyranın canlı varlıq kimi həyəcan və təlaş içərisində çırpınması, gözlərindən axan yaş təsvir olunan mənzərəni bütün tərffüatı ilə göz önündə canlandırır. Bu səhnə həm də məzlum xalqların istismarçılar tərəfindən tapdalanan haqlarını, güclü-gücsüz qarşıdurmasını da yada salır, belə təsvirləri yalnız birbaşa və müstəqim başa düşməyə, anlamağa bütövlükdə əsas vermir:

*Bu qara gözlərdən
iki damcı düşdü.
Ceyranın üzündən,
tüklərin üstündən
sürüşdü,
düşdü quru torpağa.
Sanki, göz yaşıyla
az suvarılmışdı bu torpaq [3, 49].*

Şeir in son misralarında bədii suallar və mühakimələr ittiham xarakterindən daha artıq düşünmək və daşınmaq səciyyəsi daşır. Şeir in finali belə bir həyəcan və narahatlıqla dolu fikirlərlə tamamlanır:

*Bəlkə, deyirsiniz,
ceyran ağlamaz.
Yox, ağlayar.
Daş da, ağac da ağlayar.
Hər göz yaşına bir səbəb var.
Söhbət onda deyil.
Ceyran ağlasa da, ağlamasa da,
namərdlik, namərdlikdir [3,49].*

Şeir in nümunə gətirilən misraların, həqiqətən, daxili qatlarda gizlənən mətləblərin aşkarlanması ilə diqqəti çəkir. Şair in «söhbət onda deyil» ifadəsi də ceyranla yanaşı insan amilinin digər ictimai-siyasi hadisə və proseslərin nəzərdə tutulduğunu açıq-aydın istisna etmir.

Rəsul Rzanın yaradıcılığında eyham və işarələrə nümunə kimi 1959-cu ildə qələmə alınan «Dana və balaca qız» şeiri göstərilə bilər. Şeirdə insanla, onun məişət-sosial qayğıları ilə ictimai təsərrüfat həyatı paralel şəkildə təsvir olunur.

Şeirdə qaldırılan problemlər bir qədər publisistik xarakter daşmasına baxmayaraq, müəllif olduqca kəskin həyatı məsələlərə toxunur, insan amilini gözdən salan, onu ikinci dərəcəli bir faktor kimi aşağılayan sovet təsərrüfat idarəçiliyindəki naqisliyi, qeyri-insani münasibətləri ciddi tənqid və ifşa obyektinə çevirir.

Göytəpə kəndində sarı dananın xəstələnməsi bütün əlaqədar təşkilatları hərəkətə gətirir, insanın dərđ müşkülləri dananın səhhəti müqabilində arxa plana keçir:

*Səs düşdü Göytəpə kəndinə
“Sarı dana xəstələnib!”
– Necə, sarı dana?
Sazaqlı külək kimi
Xəbər yayıldı hər yana.
Sədr gəldi,
partkom gəldi,
baytar bir də briqadir.
Hər gələn soruşdu:
– Azarı nədir?
Baytar qulağını qoydu
dananın sinəsinə
Hamı dondu qaldı [4,54].*

Şeirdə təsvir olunan bu səhnələr adi baxışda bir o qədər də təəccüblü görünür. Sovet təsərrüfat həyatının qanunauyğun bir halı kimi hamıda dərin rəğbət hissi də oyada bilər. Ancaq müəllif burada mətnaltı yazıçı manerasının imkanları ilə sarı dananın xəstələnməsi fonunda insana - Gülxaranın balaca qızına münasibəti eyni müstəviyə gətirir, hətta şeir in başlanğıcında danaya göstərilən diqqət və qayğının az qala insan amili ilə əvəzləndirilməsi cəhdinə bir işarə olduğu diqqət mərkəzinə çəkilir. İnsandan daha artıq dərəcədə heyvana göstərilən münasibət şair in kinayə və eyhamla, qarşılaşdırma yolu ilə oxucuya çatdırdığı mətləbləri konkret detallarla, bitkin təsvir üsulları ilə göz önünə gətirir.

Sağıcı Gülxaranın danada südlə bağlı xəstəliyin müəyyənləşdiyi vaxtda keçirdiyi həyəcanlar, narahatlıqlar şeirdə dərin psixoloji məqamlarla öz ifadəsini tapır.

Üç gün, üç gecə sağıcı Gülxaranın başına pərvanə kimi dolandığı, öz gəlinlik şalını ona sarğı kimi istifadə etdiyi dana nəhayət, dirçəlir, quyruğu belində tullanıb düşür, diqqət və qayğının nəticəsində ölümün pəncəsindən xilas olur. Əlbəttə, heyvandarlıq təsərrüfatına belə qayğı və diqqət özlüyündə təbii görünür. Burada qeyri-adi bir şey yoxdur. Ancaq belə bir yanaşma insana göstəriləcək münasibəti heç cür sıxışdırıb aradan çıxarmamalıdır.

Şeirin finalında şair əhvalatın, baş verən hadisələrin petik mənzərəsini belə yekunlaşdırır:

... Əhvalat uzundur, nə deyim.

Bəsdir bunu desəm.

dana ölmədi bu azardan

Ancaq Gülxaranın

qaragöz kiçik qızı... [4,54].

Şair misranın sonunda ölüm mənasında üç nöqtədən istifadə edərək şeirdə əsas hadisələrin məntiqi ardıcılığını məharətlə ümumiləşdirən qənaətləri özünəməxsus şəkildə ifadə etməyə nail olur.

Şeirdə hadisələrin və süjet xəttinin əsas fikir və ideyanın açılış və dərkində oynadığı rol daha əhatəli ictimai mətləblərin yozumuna imkanlar açır:

Bir ay sonra seçkilərdə

qərar qəti oldu və qısa.

Nə ondan katib olar bizə,

nə də bundan sədr olar kolxoza... [4, 56]

İtirilən balaca qızçıqazın taleyi fonunda bu cəza tədbirləri də məsələnin ədalətli həllini görməyə bir əsas vermir. Şair körpə qızın timsalında sovet həyat tərzində, təsərrüfatında yaşanan neqativ halları böyük ustalıqla açmağa müvəffəq olur, burada işlənən eyham və işarələr, qarşılaşdırılan həyat səhnələri poetik mətnin daxili qatlarında gizlənən həqiqətləri üzə çıxarmağa bir yardımçı olur.

R.Rza azərbaycanlıların erməni quldurları tərəfindən dəfələrlə soyqırma məruz qalmalarına göz yuma bilmirdi. Tarixi faktlara diqqətlə yanaşaraq erməni cəlladlarının qaniçən xislətini Andranikin timsalında göstərirdi.

Kim idi bu Andranik? 1914-1920-ci illərdə Türkiyədə və Cənubi Qafqazda müsəlmanların, eləcə də öz xalqının faciəsinə səbəb olan bu Andranik 20-ci illərdə xaricə qaçmış, əvvəlcə İngiltərədə, sonra Amerikada yaşamışdır. 1927-ci ildə Parisdə ölmüş, Per-Laşez qəbiristanlığında dəfn olunmuş, qəbri üzərində at üstündə heykəli qoyulmuşdur. Heyf sənə Per-Laşez! Belə bir qaniçən qulduru necə qəbul etmişən?

İrəvanda Andranikin 50 illik yubileyi keçirilən ərəfədə, yəni 1965-ci ildə Rəsul Rza Parisdə imiş. Per-Laşez qəbiristanlığında dəfn olunan məşhur yazıçı və şairlərin qəbirlərini ziyarət edirmiş. O, orada qaniçən Andranikin at üstündə nəhəng heykəlini görüb təəcüblənir. Bu üzdəniraq heykələ bir seir həsr edir:

Per-Laşez!

Kommunarlar divarı,

Hörmətlə açırım başımı,

... O kimdir? At üstündə:

Kimə oxşayır ... Allah!

Kimə?

Elə bil ki qaba bir əl toxunur

İncə simə

Gözlərimdə canlanır

Naxçıvanın Arazı.

Söndürülmüş ocaqlar!

Əbədi susdurulmuş uşaqlar!

Qanlı üzlər keçir gözlərimdən,

*Min-min azı.
Bağırmaq istəyirəm
Hardan gəldi bura
Bu dələduz,
Daşa dönmüş daş ürəkli quduz!*

Şeirdə qanıçən, quldur Andranikin adı çəkilməsə də, şeirin məzmunundan aydın olur ki, hədəf Andranikə yönəlmişdir. Həmin ildə Azərbaycan jurnalının 9-cu sayında çap olunan bu şeir parçası Ermənistanda böyük hay-küyə səbəb olmuşdur. [1.29.30]

Ayrı-ayrı şeirlərində Rəsul Rza insanlığın və bütövlükdə bəşəriyyətin düçar olduğu müsibət və faciələri doğuran səbəbləri araşdırmaq üçün dünya miqyasında tanınmış filosofları, fikir və düşüncə sahiblərini xəyali olaraq poetik mətnin aparıcı obrazları səviyyəsində təqdim etməsi, onlarla mühakimə və debatlardan hasil olan nəticələrin şeirin əsas ideya və qayəsi kimi səsləndirməsi də xüsusi üsul və vasitələrlə gerçəkləşir. Bununla da şeirboyu qabardılan ictimai mətləblərin onların dili ilə çatdırılması da mətnaltı yazıçı manerasının bir nümunəsi kimi nəzərə çarpır [2,56].

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq B.Vahabzadə və R.Rza yaradıcılığında sətiraltı mənə çalarlarının işlənmə məqamları və üslubi imkanları konkret nümunələrlə təqdim edilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Dərs vəsaiti və monoqrafiyaların yazılmasında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A. Tarixi faciələrimiz: deportasiya, represiya və soyqırım. Sumqayıt: AM 965, 2015, 416 c.
2. Əlibəyov G. Axtarışlar və kəşflər (R.Rzanın həyat və yaradıcılığı), Bakı: Azərənəşr, 1970, s.5
3. Rza R. Namərdlik. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II cild. Bakı: Öndər, 2005, s.48.
4. Rza R. Dana və balaca qız. Duyğular, düşüncələr şeirlər. Bakı: Azərənəşr, 1964, s.54

РЕЗЮМЕ

ОТТЕНКИ СМЫСЛОВОГО ЗНАЧЕНИЯ ПОДТЕКСТА В ТВОРЧЕСТВЕ РАСУЛА РЗА

Байрамова Г.А.

Ключевые слова: поэзия, подтекст, факт, финал, общечеловеческие ценности.

В статье говорится о значении подтекста в стихотворениях Расула Рза, посвященных общественно-политическим событиям, отраженным в таких произведениях как «Веролом-чы», «Маленькая девочка и бычок» и другие, и приводятся конкретные примеры.

SUMMARY

SHADES OF SUBTEXT MEANING IN CREATIVITY RASUL RZA

Bayramova G.A.

Keywords: poetry, descending meaning, fact, final, human values.

The importance of shades of subtext meaning in the poems of Rasul Rza, as a socio-political events, reflected in the works “Betrayed”, “A little girl and calf” and others are analyzed in the article by giving concrete examples.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 25.12.2015
Son variant 01.06.2016